

ЗАБОКРИЦЬКИЙ І. І.,
здобувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
(Ужгородський національний університет);
асистент кафедри адміністративного
та інформаційного права
(Інститут права та психології
Національного університету
«Львівська політехніка»)

УДК 342: 341.171

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРИРОДИ ОСНОВ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Дану статтю присвячено дослідженю особливостей конституційної природи основ права Європейського Союзу, основних наукових підходів щодо визначення такої та з'ясуванню основних тенденцій, що вказують на формування основ права Європейського Союзу як наднаціонального конституційного права. Зроблено висновок, що в рамках правової системи ЄС формується якісно новий рівень конституційного права, у першу чергу в субстантивному (змістовному) аспекті.

Ключові слова: конституційне право, основи права Європейського Союзу, наднаціональний, конституційна природа, наднаціональне конституційне право.

Данная статья посвящена исследованию особенностей конституционной природы основ права Европейского Союза, основных научных подходов к определению таковой и выяснению основных тенденций, указывающих на формирование основ права Европейского Союза как наднационального конституционного права. Сделан вывод, что в рамках правовой системы ЕС формируется качественно новый уровень конституционного права, в первую очередь в субстантивном аспекте.

Ключевые слова: конституционное право, основы права Европейского Союза, наднациональный, конституционная природа, наднациональное конституционное право.

This paper focuses on the research of the constitutional nature features of the foundations of the European Union Law, main scientific approaches to identify and clarify such key trends, indicating the formation of the foundations of the European Union as a supranational constitutional law. It is concluded that the legal system of the EU is formed as a new level of constitutional law, especially in the substantive (content) aspect.

Key words: constitutional law, the foundations of the European Union Law, supranational, constitutional nature, supranational constitutional law.

Вступ. Традиційно питання конституційного права розглядались лише в рамках окремої держави, і наукові дослідження в цій галузі зводились або до дослідження національного конституційного права, або до юридичної компаративістики, порівнюючи конституційне право різних держав. Однак сучасні тенденції як реалії життя, що про-

являються в рамках євроінтеграційних процесів, так і наукові, де дедалі більше утверджується міждисциплінарний підхід, зумовлюють необхідність дослідити основи права ЄС з точки зору досягнень конституційного права, та з'ясувати його можливу конституційну природу. Це питання на даний момент все частіше ставиться науковцями, зокрема Р. Арнольдом, К. Борхрадтом, С. Кашкіним, Н. Уокером, О. Шпаковичем та іншими, однак в українській правовій науці залишається малодослідженім.

Постановка завдання. У зв'язку з цим, метою даного дослідження є розгляд основ права Європейського Союзу як наднаціонального конституційного права, поглядів на його конституційно-правову природу, спираючись як на наукові досягнення, так і практику суду Європейського Союзу.

Результати дослідження. Отож, для того, щоб допустити існування конституційного права ЄС, ми повертаемось до вже раніше зробленого висновку про те, що предметом конституційного права, за загальним правилом, виступають дві основні групи відносин – з приводу організації влади (зазвичай, малоє на увазі саме «державної влади») та з приводу правового статусу людини (і громадянина) [1]. Традиційним на наших теренах є розгляд конституційного права як державного права. Так, у підручнику за редакцією В. Колісника та Ю. Барабаша вказується, що у науковій літературі є різні погляди щодо того, як називати галузь права – конституційним чи державним. Зазначається, що дискусія виникла на початку XVIII ст. між захисниками державного права, як вираження необмеженої, монархічної влади держави і прибічниками конституційного права як демократичного обмеження державного свавілля з допомогою Конституції [2, с. 5]. Безумовно, доволі поширене вживання терміну «державне право» на пострадянських теренах зумовлене тим, що довгий час існування Радянського Союзу ставив право певною мірою в підпорядкування інтересам держави, коли право було пов'язане державою, а не держава правом. На нашу думку, вживання саме терміну «конституційне право» є не лише правильнішим з точки зору того, що це право саме «встановлює», «конститує» устрій, що складається в державі, але й позбавленим від прив'язки до держави, і в такому випадку первинним стає саме право, а не держава. Зрозуміло, що до середини ХХ століття не можна було говорити про можливість існування конституційного права поза державою, але той динамізм, який продемонструвало право ЄС у своєму розвитку протягом останніх 60 років, наштовхує на думку, що, оскільки право по суті має бути рефлексією суспільних відносин та адекватно їх врегульовувати – а такі відносини доволі швидко змінюються та розвиваються – можна говорити про те, що в сучасних умовах можливість існування конституційного права поза межами держави, як мінімум, допускається. На нашу думку, для цього потрібно встановити відповідність певної системи норм предмету правового регулювання – способу організації влади та правовому статусу людини, і в цих цілях ми певною мірою «абстрагуємося» від держави.

Цікавими є думки з цього приводу Р. Арнольда, який у своїй статті розглядає питання національного та наднаціонального конституціоналізму в Європі [3, с. 121–139]. Розглядаючи питання конституціоналізму (під яким, на його думку, у принципі можна розуміти загальний стан конституційного права в певній державі або регіоні), він зазначає, що можна говорити про різні рівні існування конституційного права, не лише на рівні національному, але також і на наднаціональному, у рамках системи Європейського Союзу та Європейської Конвенції з прав людини. Таким чином, він вважає, що всі три рівні є системами конституційного права, навіть враховуючи той факт, що правопорядок ЄС базується на багатонаціональних договорах, а Конвенція є, за свою форму, міжнародним договором. Але за своїм змістом та функцією вони мають конституційну природу. Також в даній праці автор зазначає, що термін «Конституція» та «конституційне право» довгий період часу використовувались лише в рамках правового порядку держави, але з середини ХХ століття можна стверджувати про «інтернаціоналізацію» конституційного права, яка полягає в тому, що питання, які традиційно стосувались лише

держави, трансформувались у сферу міжнародного права, зокрема права людини. Він стверджує, що міжнародні договори з прав людини є базовими для міжнародного права, і навіть набувають ознак як норми *Jus Cogens*, виростаючи в складову світового публічного порядку. Якщо в рамках конституційного права певних держав прав людини та механізми їх захисту є основною частиною державного конституційного права, то перенесення цієї ідеї в міжнародний вимір є свідченням існування конституційного права в рамках міжнародної спільноти. І якщо процес конституціоналізації міжнародного права у світових масштабах відбувається все ще повільно, то в регіональних рамках Європи він є більш динамічним. Так, він висуває тезу про те, що право ЄС є «договірним правом за формою, проте конституційним правом за змістом та функцією» [3, с. 127]. Погоджуємося із цим твердженням, оскільки право зазвичай формалізується в певні акти, які відображають лише форму права, але аж ніяк не суть. Шукати ж суть права варто в змісті тих відносин, які воно регулює, а право в даному випадку виступає конституційне. Пов’язується це з передачею суверенних повноважень до наднаціональної організації – ЄС. Розглядаючи поняття наднаціональності, автор стверджує, що таку варто визначити через три елементи:

- 1) автономія правопорядку ЄС зумовлена передачею до організації частини внутрішньодержавної компетенції;
- 2) пряма нормативна дія правила ЄС;
- 3) примат (верховенство) права ЄС наднаціональним правом.

Таким чином, право ЄС не є ані міжнародним, ані державним правом, але є окремим правопорядком, побудованим на передачі суверенних повноважень держав-членів. Наводиться дуже влучний аргумент, який чітко ілюструє відмінність права ЄС від міжнародного права: якщо нормативні зобов’язання, що випливають з міжнародних договорів, залежать від суверенної волі держави – ратифікувати договір чи ні, то правові акти ЄС діють навіть без або проти волі держави. Таким чином, особлива правова природа права ЄС базується на передачі частини компетенції (по-суті, суверенітету) до цієї наднаціональної організації. Отже, врешті-решт Р. Арнольдом робиться висновок про те, що традиційне значення терміну «конституційний» обмежується застосуванням його до основних правових норм, що існують у державі, однак на даний момент склалась достатня кількість обставин та факторів, що зумовлюють необхідність розширити значення цього терміну також шляхом віднесення до правових порядків поза державою, що відповідають певним вимогам [3, с. 129–130]. По-перше, правові норми в мультинаціональних системах (як бачимо, автор вживає не лише термін наднаціональний, але також і мультинаціональний, хоча правопорядок у рамках ЄС здебільшого характеризується саме як наднаціональний) для того, щоб називатися «конституційними», повинні передбачати (так само, як державні Конституції) або інституційну структуру організації, або відповідну організацію взаємовідносин між організацією і особами. По-суті, це відповідає тому основному визначенням предмету конституційного права, про який ми говорили раніше – організація влади в державі (а зазвичай влада організовується саме шляхом встановлення та наділення компетенцією органів у державі) та взаємовідносинам між особою і організацією (що корелює з відповідними у певній державі). По-друге, ці правові норми повинні встановлювати (в оригіналі – *constitute*) правову організацію, яка б здійснювала публічну владу. На думку автора, з такої точки зору установчі договори ЄС, які містять основні норми щодо інституцій, та Європейська Хартія основних прав можуть бути охарактеризовані навіть як формальне конституційне право. Цікавою є думка, відповідно до якої під час розробки цих договорів намагались уникати терміну «конституційний» для того, щоб легше отримати згоду держав під час ратифікації на референдумі. Підсумовуючи, можемо стверджувати про те, що аргументи, які наводяться автором у даній статті (що була опублікована в 2013 році та містить сучасні розробки з даної проблематики), незважаючи на в деячому певну простоту, є надзвичайно перекон-

ливі. Підтримуємо більшість із них, особливо думку про необхідність розрізnenня права у формальному та змістовному вираженні. Конституційне право у своєму змістовному (субстантивному) аспекті зводиться до врегулювання двох основних груп відносин, в основному пов'язаних з організацією влади та взаємовідносин людини з владою. Незважаючи на те, що традиційно ці концепції розглядались у рамках держави (у зв'язку з цим і поширене розуміння конституційного права як державного), якщо просто замінити в рамках визначення «державу» на «наднаціональну організацію» (в даному випадку – ЄС), з точки зору змісту тих відносин така заміна суб'єкта на їх суть (конституційний як «установлюючий») не вплине.

Продовжуючи розгляд питання формування наднаціонального конституційного права в рамках ЄС, важливими є з'ясування категорії «наднаціональний». Навіть погодившись з тим, що в сучасних умовах є допустимим існування конституційного права не в рамках держави, необхідно зрозуміти, що ж розуміється саме під «наднаціональною» правовою системою, і чому саме нею, а не, до прикладу, міжнародною

О. Шпакович, розглядаючи наднаціональність як правову категорію, стверджує, що вона виступає «як спосіб регулювання певної сфери життя держав, що з цією метою уклали між собою відповідну угоду, і наднаціональність, з одного боку, має функціональний характер, а з другого – самостійний, що не залежить від волі держав» [4]. При цьому зазначається, що з формально-юридичних позицій основними ознаками наднаціональної організації можна назвати:

- 1) право міжнародної організації на втручання в питання, що належать до внутрішньої компетенції держави згідно з її Конституцією;
- 2) повноваження міжнародної організації на створення правил, обов'язкових для держав-членів, та механізмів контролю щодо дотримання цих правил;
- 3) покладання широких повноважень щодо налагодження контролю за дотриманням обов'язкових для держав-членів правил на непредставницькі органи, тобто на міжнародних службовців;
- 4) право міжнародної організації своїми рішеннями зобов'язувати й уповноважувати фізичних та юридичних осіб держав-членів;
- 5) право міжнародної організації зобов'язувати держави-члени проти їхньої згоди, шляхом ухвалення обов'язкових рішень більшістю голосів.

По-суті, дане тлумачення наднаціональності через її ознаки відображає те розуміння, яке ми розглядали у праці Р. Арнольда та зводить передачу суверенних повноважень до організації, яка отримує право на встановлення правових норм (що матимуть обов'язкову силу), а також механізму такого встановлення та виконання (створення інституцій). Це і відрізняє наднаціональне право від міжнародного. На нашу думку, це можна було б охарактеризувати критерієм вибору: якщо в міжнародному праві держава сама обирає, приєднуватись їй до договору чи ні, то в праві ЄС, здійснивши такий вибір один раз (при передачі цих повноважень), держава погоджується на подальше створення цих норм Європейським Союзом та підпорядкування ним (проте, вони не повинні виходити за рамки переданої компетенції). Влучною є думка О. Шпаковича, який вказує, «що принципи наднаціонального регулювання, з першого погляду, суперечать основним принципам міжнародного права, але насправді суперечності не існує, якщо установчі документи передбачають можливість виходу з міжнародної організації, тобто діє базовий принцип – свобода волевиявлення суб'єктів міжнародного права», і тому робиться висновок про те, що держави, вступаючи до міжнародної організації, радше реалізують свої суверенні права, ніж їх втрачають [4, с. 4]. Таким чином, необхідним є не лише чітке розуміння того обсягу компетенції (суверенних повноважень), які передаються, але й можливість відмовитись від такої передачі шляхом виходу з організації. З такої точки зору ми спостерігаємо певною мірою вільне «розпорядження» власним суверенітетом, але аж ніяк не втрату чи (оскільки воно є виключно добровільним).

Розглядаючи дані питання, не можна не згадати історії створення Конституції для Європи, яка хоч і не набула чинності в такому вигляді, але її положення все-таки були прийняті в більш «м'якій» формі Лісабонських договорів. С. Кашкін, розглядаючи питання конституціоналізації європейського права в світлі Лісабонського договору стверджує, що «давня мрія про Європейську Конституції в певний момент стала сприйматись не як абстрактна мрія, а як практична необхідність» і тому новий конституційний документ – Конституція для Європи – був покликаний кодифікувати існуюче первинне право ЄС і замінити собою існуючі установчі договори [5]. Зазначається, що Конституція повинна була виконати важливу роль, в якій відображається тенденція щодо розширення і одночасної координації права ЄС, але в процесі ратифікації Конституції 18 держав підтримали проект, однак референдуми у Франції та Нідерландах у 2005 р. дали негативний результат, що призвело до «підміни» Конституції договором про зміну установчих договорів ЄС. Тому, стверджує автор, «більшість положень Конституції з невеликими редакційними змінами і скороченнями були «розсортовані» у вигляді звичайних поправок по текстам установчих договорів ЄС» і «положення проекту Конституції, які викликали найбільш суперечки і пов'язані з інтересами найбільш «проблемних» держав, були забезпечені необхідними застереженнями і виключеннями» [5, с. 4]. Таким чином, у новому договорі не використовувалося слово «Конституція», а з нього були виключені зовнішні ознаки державності у вигляді прапору, гіму, девізу, знаку Євро. Таким чином, робить висновок автор, що все було зроблено для того, щоб договір не був схожий на конституційний текст, але при цьому були реально збережені основні положення Конституції, які були реально необхідними для функціонування нового Союзу, а авторитетне британське експертне співтовариство «об'єднана Європа» підрахувало, що 96 % положень проекту Конституції було перенесено в новий договір. Таким чином, ми можемо підтвердити вже викладену вище думку стосовно наявності «формального» конституційного права та «змістового» (або функціонального чи субстантивного). Як бачимо, проект Конституції не був ратифікований лише через небажання сприймати її власне як Конституцію, а пов'язати це можна з загальноприйнятим уявленням про Конституцію як основний закон держави, у зв'язку з чим населення тих держав, де було провалено референдум, не надто сприймало ідею перетворення ЄС у щось більше, ніж наддержавну організацію. Проте, виключення формальних положень (перш за все – будь-якої згадки терміну «Конституція» та пов'язаних з ним) не призвело до зміни її суті, оскільки положення, передбачені нею, набули чинності і діють вже у вигляді Лісабонських договорів. Тому можемо стверджувати про те, що хоча з формальної точки зору називати установчі договори ЄС Конституцією не можна, але їх прийняття є одним із ключових етапів конституціоналізації права ЄС. Врешті-решт С. Кашкін робить важливий висновок про те, що «Лісабонський договір, з якого демонстративно виключили багато зовнішніх символів, форм і ознак державності, державну термінологію і навіть саме слово «Конституція», покликаний в тій чи іншій формі виконувати для ЄС ті функції, які виконує по відношенню до звичайної держави його Конституція, а саме:

- 1) здійснення сукупності актів, які мають вищу юридичну силу в рамках ієархії, що склалась в ЄС;
- 2) визначення цілі, завдання і принципів функціонування, основи суспільного устрою і економічних відносин як в ЄС, так в його відносинах з третіми державами, регулювання питання економічного планування, податків, фінансів і грошового обігу;
- 3) проголошення і гарантування основних прав і свобод людини;
- 4) закріплення компетенції ЄС і його учасників, а також взаємовідносин між ними; визначення складу, формування і повноваження союзних органів виконавчої, законодавчої, судової і контрольної влади, а також забезпечення взаємовідносин між ними;
- 5) офіційне закріплення основоположних принципів конституційного устрою, цінностей, основ наддержавного правового регулювання суспільних відносин і основних

сфер життя на території держав, які входять у Союз, прагнення до забезпечення панування права, боротьби зі злочинністю та іншого;

6) ставлення перед ЄС цілі – сформувати власну зовнішню політику по відношенню до третіх держав і міжнародних організацій, а також забезпечити свою безпеку» [5, с. 13].

Таким чином, бачимо спробу визначити конституційність установчих договорів ЄС саме через ознаки. Як бачимо, в основі цих ознак лежить як примат права ЄС, так і основи устрою в рамках цієї організації (п. 2, 4, 5), а також гарантування окремим актом прав та свобод людини (п. 3).

Н. Уокер, професор з університету Единбурга, у своїй статті наводить низку цікавих думок з даної проблематики [6, с. 1185–1208]. Так, він зазначає, що ми сприймаємо конституційне право як «установлююче» (constitutive) певної держави. І якщо раніше конституційне право було основоположним правом, яке належало до якоїсь держави, а міжнародне право регулювало відносини між такими конституційними державами, цього розмежування більше не існує. З появою такої організації, як ЄС, яке «перекриває і перетинає» інші держави, ми можемо говорити про конституційне право як зв'язок між різними державами та державоподібною системою конституційного права. На думку автора, це є тенденцією, яка, у свою чергу, є частиною «інтенсивної хвилі глобалізації та транснаціоналізації ключових сфер соціальної, економічної та політичної влади, свідками якої ми є, починаючи з другої половини двадцятого століття». Окрім того, конституційне право взагалі можна розглядати незалежно від держави. Автор вважає, що в такому випадку воно не є присвяченім ані певній державі, ані розташованим на межі певних держав; тоді конституційне право можна розглядати у сфері індивідуальних прав, коли воно має універсальне, або принаймні більш загальне моральне та практичне значення незалежно від місця розташування держави [6, с. 1189]. На нашу думку, третій погляд (як конституційне право, що випливає з прав окремої особи) в сучасних умовах є, все ж таки, доволі далеким від реальності, та скоріше поглядом у далеке майбутнє, коли, можливо, буде йти мова про все меншу роль держави та все більшу роль окремої людини та людства загалом. Можливо, це є тою тенденцією, відповідно до якої право розвивається зараз, але ми все ще занадто далекі від неї, враховуючи різноманітність правових систем (до прикладу, зовсім інше розуміння цінностей в країнах арабського світу). Але другий погляд (конституційне право як зв'язок між різними державами в рамках однієї державоподібної організації – у нашому випадку ЄС) цілком заслуговує на увагу та відповідає вже раніше наведеним думкам.

Важливими є і рішення Суду ЄС, в якому він визнав принцип прямої дії права ЄС у справі *Van Gend en Loos v Nederlandse Administratie der Belastingen* [7]. У цьому рішенні Суд зазначив, що «Співтовариства створюють новий правовий порядок міжнародного права, в інтересах якого держави обмежили свої суверенні права, хоча і в обмежених сферах, і субектами якого є не лише держави-члени, але й їх громадяни. Незалежно від законодавства держав-членів, право співтовариств не лише накладає зобов'язання на осіб, але також спрямоване на надання їм прав, які становлять частиною їх правової спадщини. Ці права виникають не лише тоді, коли вони прямо надані договором, але й із зобов'язань, які договір у чітко визначеній спосіб накладає як на осіб, так і на держави-члени або інститути співтовариств». Таким чином, Суд у даному випадку не лише визнав пряму дію за правом ЄС, але й протумачив правову систему ЄС як «новий правопорядок» та зазначив про «обмеження суверенних прав» державами-членами. Враховуючи, що суд ЄС, відповідно до ч. 3 ст. 19 ДЄС, «виносить преюдиціальні рішення за зверненнями судів або трибуналів держав-членів стосовно тлумачення права Союзу чи чинності актів інститутів», адже роль його рішень є надзвичайно висока. Також важливим було рішення у справі *Flaminio Costa v ENEL* [8]. У цьому рішенні суд визнав принцип Верховенства права ЄС, зазначивши, що «на відміну від звичайних міжнародних договорів, договір про заснування Європейських Співтовариств створив власну правову систему, яка стала складовою частиною правових систем держав-членів, і яку їхні суди зобов'язані застосовувати, створивши безстрокове

Співтовариство, яке має власні інститути, індивідуальність (personality), правову компетенцію і здатність представництва на міжнародному рівні та, зокрема, реальні повноваження, що випливають з обмеження суверенітету або передачі повноважень від держав до Співтовариства. Держави обмежили свій суверенітет, хоча і в деяких сферах, і таким чином створили правову систему, що зобов'язує своїх громадян і самих себе». Таким чином, як стверджує К. Борхардт, «єдиною ознакою, що поєднує ЄС із традиційними міжнародними організаціями є те, що він також з'явився в результаті укладення міжнародного договору» [9, с. 32]. Цікавим є рішення Parti écologiste “Les Verts” v European Parliament [10]. У даному рішенні Суд зазначив, що «у першу чергу необхідно підкреслити, що Європейське економічне співтовариство є Співтовариством, заснованим на Верховенстві права, оскільки ні його держави-члени, ні його установи не можуть уникнути розгляду питання про те, чи прийняті ними заходи відповідають основній Конституційній Хартії, Договору». Таким чином, у цьому рішенні установчий договір був охарактеризований як «Конституційна Хартія». Рішення, що було прийняте ще в 1986 р., вказує на те, що вже в той час правова природа установчих договорів є конституційною, хоча історія показала, що спроба прийняти вже у ХХІ столітті Конституції для Європи виявилися передчасною з точки зору форми (оскільки змістово майже всі її положення були прийняті вже у вигляді Лісабонського договору).

Як висновок, можемо зазначити, що сучасні наукові розробки, спираючись на установчі договори та судову практику Суду ЄС, здебільшого доходять до висновку, що основи права Європейського Союзу мають конституційну природу, що дозволяє стверджувати про формування позадержавного, наднаціонального та якісно нового рівня конституційного права.

Список використаних джерел:

1. Забокрицький І.І. Поняття джерел конституційного права: проблеми визначення / І.І. Забокрицький // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція, 2013. – № 6–3. – Т. 1. – С. 54–58.
2. Конституційне право України : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. В.П. Колісника та Ю.Г. Барабаша. – Х. : Право, 2008. – 416 с.
3. National and supranational constitutionalism in Europe. Rainer Arnold. New Millennium Constitutionalism: Paradigms of Reality and Challenges, Yerevan 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.venice.coe.int/CoCentre/Harutyunyan_newmillenium.pdf.
4. Шпакович О.М. Наднаціональність як правова категорія. Європейські студії в Україні. Портал Української асоціації європейських студій. Електронний журнал «Європейські студії і право» № 2, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuu.gov.ua/e-journals/esp/2010_2/10shomnpk.pdf.
5. Кашкин, С.Ю. Конституционализация европейского права в свете Лиссабонского договора / С.Ю. Кашкин // Юридическая наука и образование. – Минск. – 2010. – № 3. – С. 227–240 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://elib.bsu.by/bitstream/pdf>.
6. Neil Walker, The European Union’s unresolved Constitution. The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law (Oxford Handbooks), Oxford University Press, USA ; reprint edition (December 1, 2013), 1416 p., p. 1185–1208.
7. Van Gend en Loos v Nederlandse Administratie der Belastingen (1963) Case 26/62 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ>.
8. Flaminio Costa v ENEL [1964] ECR 585 (6/64) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri>.
9. The ABC of European Union law by Professor Klaus-Dieter Borchardt. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2010. – 131 pp. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://europa.eu/documentation/legislation/pdf>.
10. Parti écologiste “Les Verts” v European Parliament (1986). Case 294/83 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/smartapi/cgi/sga>.

